

Aardappellandjes en duinbeheer in de 19e eeuw (2)

Opkomst van aardappelteelt en duinbeheer in de periode 1845-1860

door A.J. Thurkow

Na 1845 werden allengs vele honderden duinterreintjes ten behoeve van deze teelt door de eigenaren verpacht of in halfbouw of "om niet" (= gratis) ter beschikking gesteld. Het lijkt erop dat de transportkosten invloed hebben gehad op het verspreidingspatroon van de landjes. De teelt werd namelijk het eerst uitgeoefend in de zeer dichtbij de grote steden gelegen duincomplexen onder Bloemendaal en Zandvoort en ten zuiden van Noordwijk en bereikte daar ook de grootste mate van concentratie.

Blauwe Bremraap

De eerste opzichter/landmeter van het Hoogheemraadschap van Rijnland, die in 1850 op inspectietoelt het Bloemendaalse/Zandvoortse duingebied doorkruiste, vermeldde in het rapport van zijn bevindingen dat daar "vele en uitgestrekte beteelingen ontwaart wierden" (8). Inderdaad kan op het desbetreffende blad van de Militaire en Topografische Kaart, verkend in 1850, een aaneenschakeling van landjes worden waargenomen. De uitspraak dat de aardappelteelt hier aan duizenden mensen werk en bestaan verschafte, lijkt gezien het kaartbeeld niet al te zeer overtrokken (1). De cultuur werd echter vaak in de vorm van een "shifting cultivation" op uiterst extensieve wijze bedreven. De landjes werden in het algemeen slechts gedurende twee jaar bebouwd, dan soms nog een jaar voor erwenteelt gebruikt en vervolgens wegens bodemuitputting een jaar of zeven met rust gelaten. Tijdens deze braakperiode werden de activiteiten naar een ander gebiedje verplaatst (6, 7, 8).

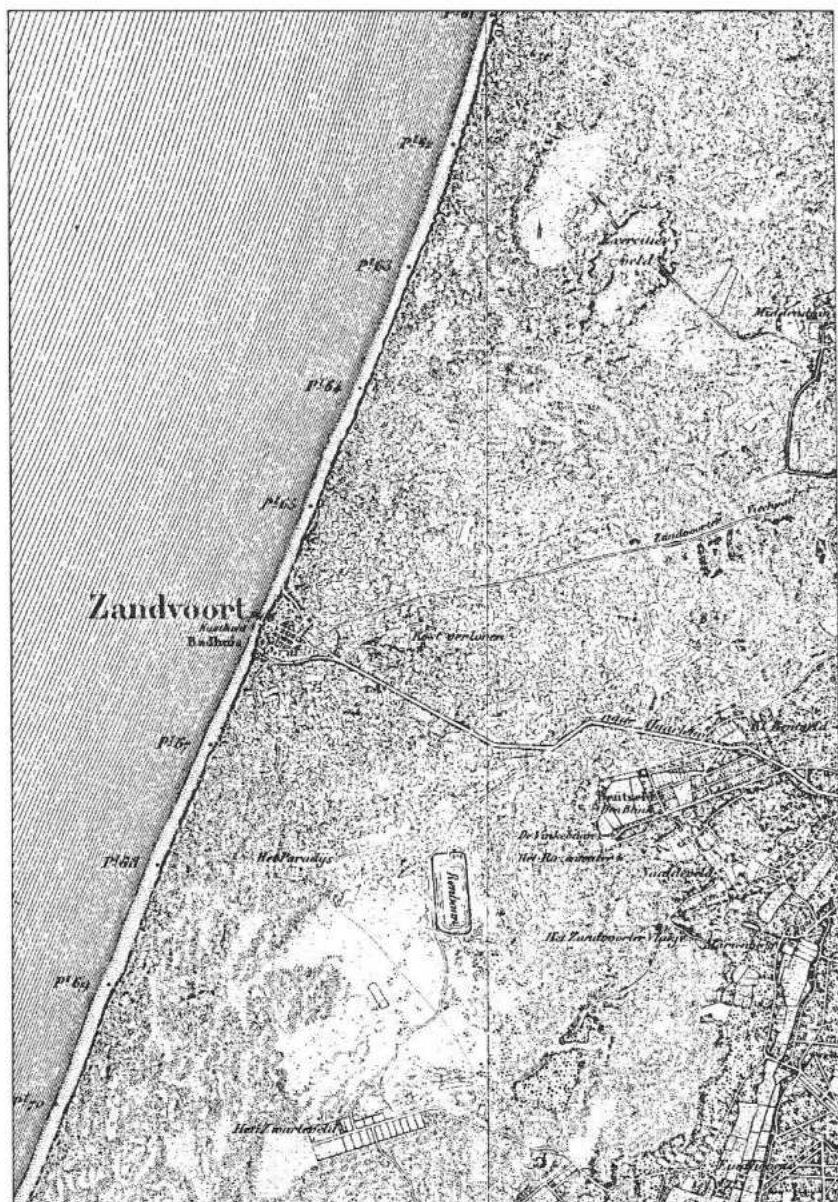
Behoeftigen

Een verklaring voor deze praktijk is dat de teelt vaak werd bedreven door behoeftigen, die niet over middelen of geld beschikten om de landjes te bemesten. Een dergelijk landbouwsysteem heeft niet zonder meer als rooibouw te worden gekwalificeerd. Indien de omlooptijd lang genoeg is voor een zeker herstel van de vruchtbaarheid en indien de landjes op zodanige afstand van elkaar liggen dat de vegetatie een goede kans krijgt tot terugkeer, heeft deze vorm van landbouw ondanks een laag productieniveau zelfs bepaalde voordelen.

De oogsten zijn namelijk relatief groot, getit op de inzet van arbeid en andere middelen (3). Niet alleen deskundigen uit de 20e eeuw hebben dit inzicht verwoord. Ook de bekende minister Thorbecke gaf al in 1850 de merites en de condities van de onderhavige extensieve vorm van grondgebruik puntig aan, toen hij een verzoek van het gemeentebestuur van Noordwijk om de plaatselijke armen aardappelen in de duinen te laten verbouwen, krachtig ondersteunde (8). Het is echter wel gebleken dat dit type van landbouw gemakkelijk tot degeneratie van het landschap leidt, als aan de bovenvermelde voorwaarden niet (meer) wordt voldaan. In de duinen betekent dit vooral het optreden van verstuivingen.

Verontrusting

De archiefstukken sinds 1845 betrekking hebbend op de duinen getuigen echter meermalen van een grote verontrusting van het hoogheemraadschap over de snel uitdijende hoeveelheid aardappellandjes en de verstuivingen, die de aard van de teelt bleek op te roepen. Dit was in het bijzonder het geval in de duinen van het domein ten zuiden van Noordwijk. Nabij Noordwijk waren enkele complexen in erfpacht uitgegeven en de erfpachters lieten daar "ondérhorigen" op onverantwoordelijke wijze aardappelen telen. Ten zuiden van Katwijk werden in deze fase door het domein jaarlijks vele landjes publiek verpacht. De zaak was hier volgens het hoogheemraadschap volstrekt uit de hand gelopen. Men wist niet om hoeveel terreinen het nu precies ging, noch hoe deze gelokaliseerd en begrensd waren. Er was sprake van "onverschoonlijke" handelingen en misbruik. Niet alleen werden er allerlei paadjes aangelegd naar de vele heren der verspreid liggende landjes, maar er waren ook te hoog liggende percelen aangegraven. Vaak lieten de gebruikers "belust op het gewas van één of hoogstens twee aardappelteelten" de landjes na de oogst rauw en kaal liggen, om op andere stukjes de activiteiten op dezelfde wijze voort te zetten. De duinopziener van Rijnland was niet in staat hiertegen iets te ondernemen, omdat zelfs een kaart

Fragment van blad 24 van de Militaire en Topografische Kaart, verkend in 1850. Zeer veel aardappellandjes zijn waarneembaar, o.a. langs het Zandvoorter Vischpad. Middenduin, Bentveld, Naaldeveld en Het Zwarte Veld waren meer permanente duinontginningen. De op de kaart afgebeelde renbaan voor paarden werd in 1844 geopend.

van de verpachte gronden ontbrak. Ook nam door deze onoverzichtelijke toestand en het frequente bezoek aan de duinen de helmroverij sterk toe; in de wintermaanden plachten sommige bollentelers 's nachts handlangers de duinen in te zenden om daar helm te snijden, ten einde op deze goedkope wijze in hun behoefte aan een winterbedekking voor het bolgewas te voorzien. Het gevolg van dit alles was natuurlijk het optreden van verstuingen en extra-kosten voor het hoogheemraadschap (8). Toen het domein in 1861 eindelijk een kaart van de verpachte landjes ten zuiden van Katwijk liet vervaardigen, bleek het te gaan om niet minder dan 359 perceeltjes met een totale oppervlakte van 45,2966 ha en om 100 pachters. De gemiddelde oppervlakte per landje was dus slecht 0,126 ha (9).

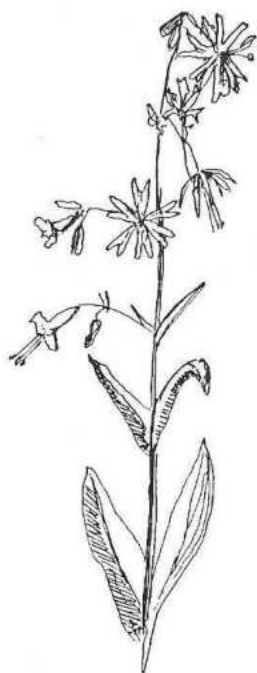
Per landsje was de rente 1,25 na 1,75. In de duinen onder Bloemendaal en Zandvoort dreigden overeenkomstige problemen. In 1846 had het bestuur van Rijnland in dit gebied een inspectie laten houden en schreef naar aanleiding hiervan een brief

aan een drietal grote duineigenaren, waarin dringend werd verzocht om de aardappel-telers in hun eigendom bevel te geven de grondjes na het weghalen van de oogst behoorlijk tegen verstuiwing te beveiligen. Volgens Rijnland leverde de kale oppervlakken van de landjes na de cultivatie nog niet eens het grootste gevaar voor verstuiwing op, want hierop placht toch vrij spoedig weer wat "ruigte" terug te keren. Het waren juist de hoge afgestoken kanten van de landjes die in de braakperiode aanleiding gaven tot verstuiwing. Deze brief sorteerde kennelijk enig effect, want één van de eigenaren antwoordde vast voornemens te zijn de uitgifte van landjes belangrijk te beperken. Ook kreeg in 1850 bij een nieuwe inspectie in dit gebied alleen het bestuur van de Nederduits Israëlitische Hoofdsynagoge te Amsterdam, die de vorige maal niet was aangeschreven, een brandbrief. In het duingebied van deze instantie, rondom de joodse begraafplaats in Overveen, was in vijf jaar tijd door een wilde uitbreiding van landjes een landschapsdegeneratie op gang gekomen (8). Elders in dit duingebied was dat in mindere mate het geval, maar de situatie bleef toch zorgelijk, omdat de vegetatiezones tussen de landjes of tussen complexen van landjes erg smal waren geworden. In de gemeenteverslagen van Bloemendaal in 1853 en in 1854 werd een sterke toeneming van zandverstuivingen gesignaleerd: "De oorzaak daarvan is gelegen in het overdreven bepooten van duingrond met aardappelen waardoor deze op vele plaatsen zijn vastheid verliest door het aanhoudend omwoelen". Geconcludeerd wordt dat de eigenaren van de gronden niet zo kwistig toestemming voor de teelt zouden moeten geven.

De verontrusting over de gang van zaken in het duinlandschap bij het bestuur van Rijnland laat zich ook onderkennen in een veranderde houding te opzichte van de ontginning van oppervlakken door behoeftigen. In tegenstelling tot de coulante houding ten aanzien van dit verschijnsel, die wij in de vorige fase signaleerden, werden in 1847 een achttal arme Katwijkers, die clandestien stukjes duinland met aardappelen hadden bebouwd, bekeurd. Zelfs achte Rijnland het dienstig om één van hen als afschrikwekkend voorbeeld gedurende 14 dagen op kosten van het hoogheemraadschap te gijzelen, toen bleek dat deze behoeftigen de hun opgelegde boeten wegens minvermogenheid niet konden betalen (8). Ook werd een verzoek van het gemeentebestuur van Noordwijk tot vergunning om behoeftigen uit deze plaats in de duinen onder leiding van het armbestuur de aardappelteelt te laten beoefenen gedurende vijf jaar getraineerd en pas na een krachtig ondersteunend schrijven van Minister Thorbecke met grote tegenzin verleend (8).

Op sommige landjes werd nog tot ver in deze eeuw akkerbouw bedreven. Deze foto geeft een beeld dat in de vorige eeuw op veel plaatsen te zien moet zijn geweest. Berkheide, Bendel, zomer 1940: schoven rogge.

Nachtsilene

Verordening

Het hoogheemraadschap kreeg in deze periode steeds meer behoefte aan een verordening, waarin het duingebied werd gereguleerd en misbruiken werden voorkomen. In 1857 werd Rijnlands verantwoordelijkheid voor de duinplanting in het gehele duingebied wederom in een nieuw reglement vastgelegd. De motieven hiervoor waren hetzelfde als in het reglement van 1803: voorkoming van "verachtering" van de duinen of zeeweringen en van benadeling van omliggende landen (5). Intussen werd al druk gewerkt aan een "Verordening ter verzekering van de goede gesteldheid der duinen". Deze kreeg in 1859 rechtskracht.

Vrije en onvrije duinen

Een belangrijk uitgangspunt in deze nieuwe regeling was een scheiding van de duinen in vrije en onvrije delen. Het hoogheemraadschap kon in het vervolg op verzoek van de eigenaren duinterreinen vrij verklaren. In deze duinen mochten (agrarische) activiteiten zonder vergunning plaatsvinden. Het onderhoud van deze gebieden kwam echter wel voor rekening van de eigenaren, terwijl Rijnland hierop toezicht bleef uitoefenen. Wanneer duinbezitters in gebreke bleven, kon het hoogheemraadschap de nodige onderhoudswerkzaamheden op hun kosten doen uitvoeren. Vrije duinen werden vrijgesteld van omslagplicht en voorts met palen begrensd. In de onvrije duinen verzorgde en betaalde het hoogheemraad-

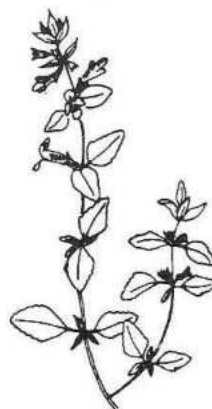
schap zelf het onderhoud. Wie hier aardappelen of andere gewassen wilde (doen) verbouwen, moest van te voren een consent bij Rijnland aanvragen, dat telkens voor de duur van één jaar werd verleend en waaraan voorwaarden konden worden verbonden (2). Met het van kracht worden van deze duinverordening werd een vijftienjarige periode afgesloten, die gekenmerkt was geweest door een nogal ongebreidelde ontginningsdrift en een problematische beheerssituatie in verband met de hierdoor ontstane acute dreiging van landschapsdegeneratie.

Dit is het tweede artikel over het gebruik en beheer van de Rijnlandse duinen in vroeger jaren, gebaseerd op onderzoek van het archief van het Hoogheemraadschap van Rijnland. Het eerste artikel, dat het beheer van de Rijnlandse duinen tot 1845 behandelde, stond in DUIN 1987-3. Het derde en laatste artikel in deze serie verschijnt in DUIN 1988-1 en behandelt de periode 1860 - 1900.

Drs. A.J. Thurkow is verbonden als universitair docent aan de Vakgroep Historische Geografie van de Universiteit van Amsterdam.

Bronnen

1. EEDEN, F.W. VAN, 1874. Duinen en duinbeplanting. Volksalmanak voor het jaar 1875 uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, pp. 101-110.
2. Notulen van het verhandelde in de Verenigde Vergadering van Rijnland in het jaar 1859, Leiden. (Idem 1864, 1865, 1866, 1888).
3. PELZER, K.J., 1945. Pioneer Settlement in the Atlantic Tropics. New York.
4. Reglement voor het Hoogheemraadschap van Rijnland (1803), Leiden.
5. Reglement voor het Hoogheemraadschap van Rijnland (1857), Leiden.
6. Tijdschrift Nederlandsche Heidemaatschappij (1892), aflevering 2.
7. Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek, 18e deel (1859). Oeconomische beschrijving van de badplaats Zandvoort, pp. 255-295.
8. Oude Archief Rijnland no. 1082, 1109, 1111, 3949, 5005, 5977, 5980.
9. Archief Rijnland, dossier duinen van het domein, niet geïnventariseerd.

Kleine Steentijm